

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ: СВІТОГЛЯД, РЕАЛІЗМ І ПРОРОЦТВА

Вандишева-Ребро Н.В. (м. Харків)

Анотація

У статті досліджено особливості сприйняття літературно-художнього методу реалізму у вітчизняній літературі; звертається увага на суперечність використання поняття реалізм у філософсько-методологічному аспекті, виділяються часткові доповнення методу реалізму: детермінізм, волютаризм, міфологія; особливості становлення літературної критики в Україні.

In the article the features of perception of literary-artistic method of realism in domestic literature are probed. The author pays attention to the contradiction of the use of concept realism in philosophical-methodological aspect, selectes partial additions of method of realism: determinism, voluntarism, mythology. The features of becoming of literary criticism in Ukraine are analyzed.

Ключові слова

РЕАЛІЗМ, СВІТОГЛЯД, ОБ'ЄКТИВІЗМ, СУБ'ЄКТИВІЗМ, ВОЛЮНТАРИЗМ, ПРОФЕТИЗМ, СТЕРЕОТИПИ, УТОПІЇ, КРИТИЦИЗМ, НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА

Вступ

Підходячи до дослідження суті літературно-художнього реалізму, слід враховувати особливості культурно-історичного характеру. Проблема реалізму має і філософсько-світоглядний, і емпірико-практичний, і естетичний зміст. Оскільки за своєю природою реалізм явище синтетичне, в процесі дослідження його сутності доводиться звертати увагу на аспекти ідеологічного, політичного, загальнокультурного й естетичного характеру, що визначають спрямованість художньої творчості. Поза сумнівом, аналіз проблем літературно-художнього реалізму ставить дослідника перед ширшим комплексом відмічених вище питань, ніж дослідження інших літературно-художніх методів і напрямів.

Особливість «реалістичного» світосприймання така, що в рамках його легко уживаються ідеалізм і матеріалізм, детермінізм і волютаризм, раціоналізм і містика, міфологія і наука. Звідси дуже важливо розкрити гносеологічні, онтологічні й аксіологічні підстави того або іншого реалізму. У цих умовах виявляється об'єктивно реалістичним образ Павлів Корчагіних, які страждаючи, недоїдаючи, замерзаючи, живучи в реальному світі, в реальних історичних умовах, вірили в реальність-мрію світлого майбутнього, що і було частиною їх ества. В той же час, не менш реальними виглядають і образи, породжені Дж. Оруелом у «1984». Багатьом читачам вони уявляються неприємною,

збурюючою, надуманою фантазією художника. Але для когось із самого початку ці образи уявлялись смутною загрозою, що несе з собою майбутнє. Тоталітаризм комуно-сталінського типу викликав тривогу перспективами можливого свого розвою в умовах науково-технічного прогресу, що розвивається безупинно.

Мета статті: дослідити особливості становлення літературної критики в Україні у зв'язку з виникненням і розвитком реалістичного методу в національній літературно-художній творчості.

Обговорення проблеми

Історія становлення реалізму як літературного стилю на Україні мала свої особливості. Тут слід брати до уваги ту обставину, що сама територія України в XIX ст. і до кінця 1930-х років була геополітично розчленована, а відповідно, і духовне, і культурне, і творче літературне життя її знаходилися під впливом різних ідеологічних і політико-економічних чинників. Можливо, тому і сприйняття реалістичного методу відбувалося по-різному. Так, Д.І. Чижевський уважав, зокрема, що в Наддніпрянській Україні реалізм розвивався непомітно і не без значного впливу розвитку російської літератури.

У той же час у Західній Україні простір для українського літературно-художнього реалізму доводилось завойовувати. Тут існували складні проблеми мовного характеру. З одного боку, – це страх у середовищі державних органів і вищого чиновництва розповсюдження російської мови і «москвофільства»; а з іншого боку, в українському середовищі побоювалися розповсюдження й успіхів польської мови в змішаному населенні міст. У цих умовах значне місце в процесі формування національної культури займав І.Я. Франко, перу якого належить велика кількість літературно-художніх і літературно-публіцистичних праць, що мали реалістичну спрямованість. Важлива роль належить йому і в затвердженні права на власну мовну позицію, особливо актуальну в неоднорідному етнічному й мовному середовищі.

Особливе місце в діяльності письменника і поета І. Франко займала, звичайно ж, проблема літературної творчості і суть естетичного. У роботах «Література, її завдання і найважливіші риси», «3 секретів поетичної творчості» й інших він, виходячи з матеріалістичних передумов, вирішував питання про відношення мистецтва до дійсності. Естетика для Франка – це наука, основний принцип якої полягає «... у прийнятті вражень зовнішнього світу і в репродукції образів цього світу зовні» [6,259]. При цьому одним з важливих засобів естетичного впливу на людину, Франко вважав літературу. Він писав: «Література так само як і наука сучасна, повинна бути трудівницею в справі людського прогресу. Її тенденція і метод повинні бути науковими. Вона накопичує й описує факти щоденного життя, спираючись тільки на правду, а не на естетичні правила, – і разом з тим аналізує їх і робить з них висновки – це її науковий реалізм» [6, 13]. Реалізм І. Франко демонстрував не тільки в змісті своїх літературних творів, але, що важливо, він утверджував

реалізм, даючи філософське і теоретичне обґрунтування його. Д. Чижевський, розглядаючи особливості реалізму І. Франка, підкреслив: «Франко ставить своєму реалізму певні та немінимальні завдання: хоч він сам називає себе «мікроскопістом», тобто письменником, що бачить та малює деталі, але бачить не в цьому своє глибше завдання: він хоче «в партикулярному, частковому, випадковому показувати загальне, вічне і безсмертне». Це ліпше та ясніше означення реалізму, аніж мова про типізацію; це останнє означення доречне там, де є досить матеріалу для малювання типів» [7, 543].

Літературно-художній реалізм І. Франка був складним явищем в українській літературі, оскільки як учений і публіцист він зміг розвести різні мовно-понятійні засоби, а тому читач не помічав за художником слова вченого або політика. Д. Чижевський відмітив також, що в боротьбі проти примітивізму змісту і форми в своїх творах І. Франко шукав соратників за межами України. Стилістично він вчився більше у Заході, але особливий інтерес його привертала психологічні особливості творчості Л.М. Толстого, І.С. Тургенєва і Ф.М. Достоєвського.

У свою чергу, і творча спадщина Лесі Українки відрізняється різноманіттям жанрів, до того ж демонструє здатність поетеси легко переходити від тем простих, житійно-побутових, до тем складних, сповнених глибоким філософсько-етичним і соціально-політичним звучанням. Неординарність, неоднозначність і діалектична спрямованість змісту робіт Лесі Українки, природно, приводить до того, що й існуючі роботи, присвячені дослідженню соціально-філософського змісту її творчості, дають такі ж неоднозначні оцінки, що відображують філософсько-світоглядні уподобання дослідників.

За радянських часів (1930-1980-і рр.) творчість поетеси переважно розглядали крізь призму революційно-демократичного сприйняття реальності. Зокрема, саме таким підходом керувалися В.Є. Євдокименко і В.А. Роменець (1971), оскільки акцентували увагу на впливі марксистських ідей на світогляд і творчість Лесі Українки. Вони ж зазначали: «Теоретичною основою художньої, літературно-критичної і науково-публіцистичної діяльності Українки і Коцюбинського був філософський матеріалізм» [1, 643]. Тут же ці дослідники стверджували, що й естетичні переконання Лесі Українки мали матеріалістичний характер, а завдання реалістичного мистецтва вона вбачала у зображенні життя у всій його повноті, хоча реалізм, на думку Лесі Українки, не виключає прогресивної тенденційності художника, обізнаного зі своєю роллю в суспільстві [1, 643-644]. Утім, у своїй «Історії української філософії» В.С. Горський філософський зміст творчості Лесі Українки не аналізує, хоча там є ґрунтовний аналіз робіт М. Драгоманова, І. Франка, В. Винниченка й ін.

Вельми високу оцінку творчій спадщині Лесі Українки дав Д.І. Чижевський. Він писав: «Леся Українка закінчує історію українського

реалізму в надзвичайно цінній формі, яка фактично виводить літературу далеко за межі реалізму, а українську літературу робить – вперше – літературою світовою» [7, 554]. І у випадку її творчості доводиться брати до уваги особливості світогляду поетеси, оскільки теоретичною основою її художньої, літературно-критичної і науково-публіцистичної діяльності став філософський матеріалізм. Л. Українка була переконана у вічності рухомої матерії, різко критикувала різного роду прояву ідеалізму і містики, викривала неспроможність християнства. Не можна при цьому ігнорувати і вплив на неї соціалістичних ідей К. Маркса, Ф. Енгельса й їх найближчих сподвижників і учнів. Пригадаймо, що Леся Українка переклала українською мовою роботу Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки». У своїй статті «Утопія в белетристиці» вона досліджувала реалії утопічної свідомості і її втілення в літературі. При цьому Леся Українка відзначила відмінність між науковим і літературним значеннями утопії, оскільки наукове поняття утопії виключає можливість здійснення якоїсь теорії впорядкування суспільного життя в реальності. «В літературному значенні це – образ прийдешнього життя людського громадянства, змальований на тлі якогось позитивного, а часом і негативного ідеалу» [2, 155]. Але і в такому творі, якщо літературна утопія талановита, цілком можуть міститися зерна стійкого, життєздатного, тривалого, зазначила вона. Зокрема, однією з «примітивних» утопій, укорінених в головах людей, виступає ідея-мрія про райське життя, про рай. Л. Українка як образотворче поняття наводить приклад, – складне поняття «соціалістичний рай». Як не дивно, але так вийшло, що якась давня, архаїчна, легендарна теологічна утопія поєднується раптом з новітньою теорією соціалізму, неначе між ними є якийсь кровний зв'язок.

Ми вже мали можливість неодноразово бачити, як в радянській літературі, стрижнем ідеології якої став соціалістичний реалізм, утопія достатньо швидко перетворилася на непорушний і продуктивний ідеал-догмат. Так от, Леся Українка, узагальнюючи приклади з історії соціально-політичного утопізму, зробила дуже важливий висновок про те, як можливий перехід від утопії до реальності. «Ми бачили, як у стародавніх утопічних легендах про рай поруч з ідеєю про божу ласку чи неласку, що дає й одбирає людям рай, прокидалася ідея про людську самодіяльність, про те, що людина може той рай заслужити або з власної провини втратити, а нарешті – і це найголовніше для генези політичної утопії – людина може і сама *вибороти* собі щось, навіть проти волі якоїсь вищої надлюдської сили. Це був психологічний пункт виходу для початкової політичної утопії...» [2, 159].

Для Лесі Українки принципово важливим виявився і аспект психологічний, тобто те, на що практично не збрав уваги ніхто з соціальних утопістів. Відповідь на питання про те, як співвідноситься жорстка регламентація життя з душевним благополуччям індивідуума, вони ігнорували, оскільки і питання такого не ставили. «Нам зовсім

невідомо, – зазначала Леся Українка, – як уявляв собі Платон психологічні причини і наслідки того «ідеального» громадського ладу, що він виложив у своїй «Політейї» та в діалогах. Чи він гадав, що індивідуум погодиться без боротьби з таким ладом, де всяке індивідуальне почуття буде принесене без вагання в жертву громадським інтересам? Чи він думав, що громада під орудою «правителів-філософів» може так легко вправитися з непокірними індивідуумами, аж не варто про це й говорити?» [2, 165]. А у результаті і вийшло, що в розробленій Платоном моделі пристрою суспільного механізму, ми не бачимо людини, ми не бачимо, як відбивається на психічному стані ідеальних громадян комуністичне їх буття.

Власне, в цьому пункті Леся Українка і випереджувала реалії майбутнього ідейно-політичного напрямку художньої творчості. У поширених зразках мистецтва, породженого творчим художнім методом соціалістичного реалізму, не залишалось місця для переживань і сумнівів у правильності обраного шляху перетворення суспільства на основі абстрактного ідеалу вищої справедливості. Людина в цьому суспільстві реально ставала лише засобом, тоді як повсюдно проголошувалося гасло «творіння в ім'я і для блага людини».

Завдання реалістичного мистецтва Леся Українка бачила в зображенні життя у всій його повноті. У той же час вона сприймала принцип тенденційності літератури, маючи на увазі прогресивний характер діяльності кожного художника, який обізнаний зі своєю роллю в суспільстві. Показова в цьому плані одна з її літературно-критичних статей, в якій для прикладу вона вибрала дві авторитетні фігури італійської літератури кінця XIX ст.: Аду Негрі і Габріеля д'Аннунціо. Ада, що походила з убогої робочої родини, втілювала в літературі ідейність, щирість тону і простоту образів. Габріель, родом з аристократичної сім'ї, прославився своєю безпринципністю, зведеною в принцип, вишуканістю і витонченістю в художніх формах і темах. Такі протилежні за своїми переконаннями і напрямками творчості літератори, проте мали і категорію спільних читачів. Л. Українка пояснювала, чому це можливо: по-перше, психологія сучасної культурної людини роздвоєна і вона здатна піддаватися одночасно протилежним впливам; по-друге, високий художній рівень творів; по-третє, об'єктивно ці письменники – типові представники тодішнього італійського письменства. Типовість же їх полягає в їх тенденційності [3, 28-29].

Поетеса Леся Українка виявила ще одну обставину, яка вельми значима у плані тенденційності вказаних італійських письменників, – а саме, їх неприйняття реалій капіталізму. Обидва внутрішньо проти, обидва жадають його загибелі, чекаючи, одна – кращого переможного (можливо, безкровного) майбутнього для пролетарів, а інший – повернення в епоху торжества аристократії. Л. Українка підкреслює і пророчий аспект аналізованих нею поетичних і прозаїчних текстів.

Д'Аннунціо, вірячи в обраність поетів і аристократів, закликає захищати думку, якій загрожує чернь, закликає захищати красу, яку вони ображають. «Прийде день, коли вони захочуть спалити книги, розбити статуї, заплямувати картини, – попереджував д'Аннунціо. – Захищайте колишні вільні творіння ваших вчителів і майбутні творіння ваших учнів від сказу п'яних рабів» [3, 47]. Прийдешній світ – це світ плебсу, який торжествує. (Пригадаймо й ми, нетривалу добу Пролеткульту в СРСР з його «... сожжём Рафаэля, растопчем культуры цветы...»). Габріель д'Аннунціо категоричний: «Плебеї залишаться завжди рабами, тому що у них природжена потреба протягувати руки до ланцюгів. Пам'ятайте, що душа натовпу схильна до паніки» [3, 48]. Потрібно віддати належне філософській інтуїції Лесі Українки, яка з якимось співчуттям цитує думки д'Аннунціо про необхідність зберегти багатоманітну енергію аристократизму, яка коли-небудь «... через століття, або через нескінченний ряд часу повинна знайти собі вищий прояв». Хоча ні сам поет, ні його критик – українська поетеса в це не вірять.

Утім, чи вірила сама Леся Українка у здібність простих людей самостійно створити кращу свою долю? Показова у цьому плані, наприклад, її критична оцінка образотворчої діяльності групи буковинських письменників другої половини ХІХ ст. Федьковича, Кобилянської та Стефаника. Образи останнього вона, безперечно, визнала як реалістичні, але розглядала їх як ескіз для майбутньої картини. «У всіх героїв п. Стефаника однакова психологія, змінюються тільки умови, що впливають на неї. Головні риси цієї психології – пасивність, що перемежується стихійним рухом за інерцією. ... герої п. Стефаника пасивні або інертні, але вони сповнені такого живого, захоплюючого страждання, перед яким неможливо залишатися спокійним» [4, 74].

Добре знаючи психолого-емоційний склад народу, який «... не є носієм якихось «засад» і чеснот...», ні В. Стефаник, ні Л. Українка не мали ілюзій. «... Але саме відсутність цих засад і чеснот, розкрита умілою і люблячою рукою, призводить на мислячих і здатних відчувати читачів...» належне враження, – зазначила Л. Українка [там же]. Завершила ж вона свій екскурс в зміст образів буковинських літераторів думкою про те, що, незважаючи на різні етнографічні й історичні теорії, що стосуються малоросійської національності, треба побажати цьому народу «багатої і такої, що правильно розвивається, літератури». І це не дивно, оскільки реалізм письменника – це **його відчуття реальності**, яке практично завжди забарвлене ілюзіями і сподіваннями. Тому, як істинна письменниця, аристократка духу, наділена здатністю до пророцтва, Леся Українка і не могла утриматися від того, щоб не виразити свою віру у виховну роль літератури, яка «багата і правильно розвивається». Хоча, можливо, поетеса саме в словах пророків (письменників? і поетів?) побачила ущербність і біди національної самосвідомості, що і узагальнила у своєму вірші «Народ пророкові»:

*Ти прокляв нас прокльоном важким
За жорстокість, упертість і зраду.
Прокляття виявилось роковим і нездоланим:
Ми ж, неначе Молочная путь,*

*Мусим довго світити поволі...
А на кожного з нас темна ніч
Наче ворог у схові чигає...
[5, 352].*

У ряді своїх робіт Леся Українка виступила проти натуралізму і проти перетворення художньої літератури на переказ «політико-економічних схем в белетристичній формі», що веде до втрати літературою її специфіки; показала неспроможність декадентства і різноманітних концепцій «свободи» художника у буржуазному суспільстві.

Висновки

Таким чином, очевидно, що дослідження сутності української літературно-художньої критики в епоху розповсюдження реалізму як художнього методу, вимагає врахування особливостей культурно-історичного і національно-психологічного характеру. Спроби дослідження реалістичної літератури демонструють наявність у ній філософсько-світоглядного, емпірико-практичного й естетичного змісту. Оскільки ж реалізм – явище синтетичне, то ми бачимо у творах цього напрямку елементи узагальнюючого і профетичного характеру, що ґрунтуються на бажанні розкрити соціально-історичні і психологічні витоки того, що відбувається, відображувані творчим генієм письменника в його творах. Важлива і та обставина, що свої оцінки українська літературна критика на межі XIX - XX ст. дає на основі співставлення зміст літератури української з європейською.

Перспективи подальших наукових досліджень – ґрунтовний аналіз особливостей реалізму в українському вимірі і визначенні.

Джерела

1. История философии в СССР. В 5-ти т. – Т.4. – М.: Наука, 1971. – 831 с.
2. Українка Леся. Утопія в белетристиці / Зібрання творів у 12 т. – Т. 8. Літературно-критичні та публіцистичні статті. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 155-198.
3. Українка Леся. Два напрямлення в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д'Аннунцио) / Зібрання творів у 12 т. – Т. 8. Літературно-критичні та публіцистичні статті. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 26-61.
4. Українка Леся. Малорусские писатели на Буковине / Зібрання творів у 12 т. – Т. 8. Літературно-критичні та публіцистичні статті. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 62-75.
5. Українка Леся. Народ пророкові / Зібрання творів у 12 т. – Т. 1. поезії – К.: Наукова думка, 1977. – С. 351-352).
6. Франко Іван. Твори. В 20-ти томах. – Т. 16. – К., 1955.
7. Чижевський Д.І. Історія української літератури. – К.: ВЦ «Академія», 2003. – 568 с.

Стаття надійшла 15.12.2007 р.